

HOZIRGI ZAMON FORS TILIDA SODDA FE'L ASOSIDA TUZILGAN QO'SHMA FE'LLARNING STRUKTUR TAHLILI

Xodiyeva Nozima Tulkunovna,

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti katta o'qituvchisi
O'zbekiston Respublikasi, Toshkent

Axmedova Dilfuza Rafukjanova

DSc, dotsent, Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti,

Xabibova Muxabbat Raxmatullayevna

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti katta o'qituvchisi

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada fors tilida fe'l leksikasining rivojlanish yo'llari ko'rsatiladi. Shuningdek, eronshunos olim L.S.Peysikov va eron tilshunosi M.R.Botining "فارسی زبان عقیم" maqolasidagi fe'llar haqidagi fikrlari o'rganilgan.

Tayanch so'z va iboralar: sodda, murakkab va prefiksli fe'llar.

АННОТАЦИЯ

В этой статье обсуждаются способы разработки лексики языка глаголов на персидском языке. Кроме того, рассматриваются результаты лектора Л. С. Пейсикова и иранского лингвиста М. Р. Ботина "فارسی زبان عقیم".

Ключевые слова и фразы: Простой, сложный, префиксальный глаголы.

ABSTRACT

This article discusses the ways in which the lexicon of the verb language is developed in the Persian language. Also, the findings of the lecturer LS Peysikov and the Iranian linguist M.R. Botin's "فارسی زبان عقیم" are examined.

Keyword and phrase: Simple, sophisticated (complex), additional (prefix) verbs.

KIRISH

Fors tilida fe'l boshqa so'z turkumlari orasida muhim o'rin egallaydi. U nafaqat ma'no xilma-xilligi, balki shakllarining ko'pligi bilan ham ajralib turadi. Fe'llar bilan ifodalangan harakat-holat tushunchasi zamon, mayl, nisbat, shaxs-son kategoriyalari bilan uzviy boq'liqdir. Bulardan tashqari, fe'llar orqali yana harakatning o'timli-o'timsizligi, bo'lishli-bo'lishsizligi kabi ma'nolar ham ifodalanadi. Fors tilida fe'llarning sodda, murakkab va prefiksli shakllari mavjud. Hozirgi vaqtda fors tilida biror harakat yoki holatni ifodalash uchun (agar ilgari mazkur harakat-holat uchun so'z mavjud bo'lmagan bo'lsa) yangi sodda yoki prefikli fe'l yasalmaydi, balki qo'shma fe'l yasaladi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Fors tilida fe'l leksikasining quyidagi rivojlanish yo'llari ajratiladi: 1) sodda fe'llarning prefikslar bilan birikuvi natijasida yangi ma'no kasb etishi; 2) «ism → fe'l» modeli asosida ot (va sifat)dan fe'l yasalihi; 3) frazeologik modellashtirish asosida qo'shma fe'l yasalihi. Yuqorida keltirilgan usullardan qo'shma fe'l yasalihi mahsuldor sanaladi. Mavjud prefiksli fe'llar qadimiy tip yasalihi[2:91] bo'lib, hozirgi fors tilida mahsuldor emas. Eronshunos olim L.S.Peysikovning fikricha, «fe'l prefiksatsiyasining tarixiy missiyasini tugallangan deb hisoblamoq zarur»[3:79]. Hozirgi fors tilida sodda va prefiksli fe'llar yasalmaydi[4:122]. Qo'shma fe'llar yasalihi fe'l yasalihsining boshqa usullarini siqib chiqargan[5:204].

Eron tilshunosi M.R.Botini “فارسی زبان عقیم” maqolasida “Hozirgi fors tilida sodda fe'llar yasalmayapti va o'tmishdan bizgacha yetib kelgan mahsuldor sanalgan sodda fe'llar soni kundan kunga kamayib bormoqda va muomaladan chiqib boryapti va o'z o'rnini murakkab fe'llarga bo'shatib bermoqda”, deb yozadi.

با سر آستین عرق پیشانیم را پاک کردم.

Peshanamdagi terni yengim bilan artdim.

داشتم تخته سیاه را نگاه می کردم و به حرفهای آقای حیدری گوش می دادم.

Doskaga qarab turardim va Xaydariy janoblarning gaplariga quloq solardim.

چرا گریه می کنی بی بی؟

Buvi nega yig'layapsiz?

Keltirilgan misollarda fe'li o'z o'rnini پاک کردن fe'liga,

fe'llariga bergan. گوش دادن - گوشیدن , گریستن - گریستن.

Jole Ro'stampur ham o'zining “Fors tilining maxsuldorligi” maqolasida yuqorida zikr etilingan Doktor Botiniyning fikrlarini tasdiqlaydi va hozirgi fors tilida oddiy usul orqali ot yoki sifatdan sodda fe'l yasalmayotganligini, sodda fe'l o'rniga murakkab fe'l yasash tendensiya jarayoni borayotganligini ta'kidlaydi.

Doktor Xonlariy ham o'zining “Fors tili tarixi” kitobida fors matnlarida takroriy ravishda uchragan sodda fe'llarning ro'yxatini keltiradi. Unda 277ta sodda fe'l qayd qilingan. Ulardan ba'zilari hatto muomaladan chiqqan bo'lib, hozirgi kunda adabiy tilda va hatto og'zaki nutqda ham ishlatilmayotganligini aytib o'tadi.

Y.A. Rubinchikning ko'rsatishicha, «so'z yasalihi» terminining fe'llarga nisbatan qo'llanilishi shartli, chunki sodda va prefiksli fe'llar so'z yasalihsida ishtirok etmaydi va sinxron planda yopiq guruh hisoblanadi. Qo'shma fe'llarning soni esa

yuqorida keltirilgan «ot (ism) + fe'l» tipidagi frazeologik model asosida to'xtovsiz ortib bormoqda⁵. Demak, turq'un fe'l birikmalari – fe'liy frazeologik birliklarning hosil bo'lishi natijasida yangidan-yangi qo'shma fe'llar paydo bo'lmoqda.

Moxammad Rezo Odel ham «فعل در زبان فارسی» (Fors tilida fe'l) maqolasida sodda fe'llar kundan kunga kamayib, o'rniga murrakkab fe'llar yasalyotganligini va olib borgan tadqiqotida 3000 ga yaqin qo'shma fe'l yig'ganligini, shulardan 1056 tasida کردن (kardan) fe'li yordamchi fe'l vazifasida kelganligini aytib o'tadi.

Eronshunos olim Y.A. Rubinchikning fikricha, qo'shma fe'lning tabiati va uning qo'shma so'z hamda so'z birikmasiga munosabati masalalari, qo'shma fe'lning til sistemasida, ya'ni grammatika va frazeologiya sohasida tutgan o'rni hanuz to'la aniqlanmagan.

Mazkur muammoni o'rganishda manba sifatida Muaddaburning پرچهر «Parichehr» (Tehron, 1378) romani va Mo'rodiy Kermoniyning قصه های مجید «Qessehoi Majid» asaridagi (Tehron, 1358) ماهی «Mohi» hikoyasi tanlandi. Ishdan ko'zlangan maqsadimiz sodda fe'llarni «parchalash» orqali yasalgan qo'shma fe'llar modellarini aniqlashdir.

Fors tilida sodda fe'llarni «parchalash», «bo'lish» orqali qo'shma fe'llar yasaladi. Ularni fe'liy perifriza (yoki parafriza – yun. paraphrases – tasviriy ifoda, tasvir)lar deb atash mumkin. Bunday qo'shma fe'llarning birinchi komponenti sifatida o'sha asos qilib olingan fe'lning (o'zak) negizi, sifatdosh shakli, harakat nomi xizmat qiladi. Mazkur qo'shma fe'llarni ularning yasalishiga asos bo'lgan sodda fe'llar bilan o'zaro semantik munosabatiga ko'ra quyidagi guruhlarga ajratish mumkin [1:108].

1. *Ot (va sifat)dan yasalgan fe'llarning yasovchi asosi + yordamchi fe'l modeli:*
رقصیدن *raqsidan* – رقص کردن *raqs kardan* «raqsga tushmoq»;

جنگیدن *jangidan* – جنگ کردن *jang kardan* «jang qilmoq», «urushmoq»;

Ba'zan qo'shma fe'lning ot qismi *be* predlogini qabul qiladi:

انجامیدن *anjāmidan* – به انجام رساندن *be anjām rasāndan* «tugatmoq», «tamomlamoq» kabi.

بعد از این که دعاش تموم شد، اشکها شو پاک کرد و به طرف من برگشت و گفت. (مؤدب پور.

پرچهر، ص. 568)

Duosi tugaganidan keyin, ko'z yoshlarini artdi va men tomonga o'girildi va dedi.

بچه م رو برق خشک کرده بود. (مؤدب پور. پرچهر، ص. 4)

Bolamni tok urgan edi.

2. Sodda fel'ning hozirgi zamon negizidan yasalgan -e suffiksli ot+ yordamchi fe'l modeli:

“kulmoq” xandide kardan - xandidan

“yig’lamoq” kabi. gerye oftādan) gerye kardan (افتادن) گریه کردن - geristan گریه کردن - geristan

ناله می کردم. زاری می زدم ولی بگو اگر از سنگ صدا در می آمد؟ (مؤدب پور. پریچهر، ص. 136) (Nola qilardim, zorlanardim lekin ayt, toshdan sado chiqarmidi?)

ولی من گریه نکردم همین باعث شد که پدرم منو بیشتر بزنه. (مؤدب پور. پریچهر، ص. 63)

Ammo men yig’lamadim. Otam meni ko’proq urushiga shu narsa sabab bo’ldi.

3. Sodda va prefiksli fe’llarning o’tgan zamon negizi + yordamchi fe’l modeli

خریدن xaridan – خرید کردن xarid kardan “sotib olmoq”;

بافتن bāftan – بافت کردن bāft kardan “to’qimoq”; kabi.

فرهاد، از هیچ چیز کوتاهی نکن. پول که به اندازه کافی داری. صورت حساب بیمارستان رو من از اینجا پرداخت می کنم. (مؤدب پور. پریچهر، ص. 531)

Farhod, hech narsadan tortinma, yetarli darajada puling bor. Kasalxona harajatini men bu yerdan to’layman.

دلت نمی خواد کمی هم خرید کنی؟ (مؤدب پور. پریچهر، ص. 548)

Ozgina harid qilishni xohlamaysanmi?

4. Sodda fe’lning hozirgi zamon negizidan yasalgan -eš suffiksli ot + yordamchi fe’l modeli

آزمودن āzmudan – آزمایش کردن āzmāyesh kardan “sinamoq”, “tekshirmoq”;

آراستن ārāstan – آرایش کردن ārāyesh dādan “yasatmoq”, “bezatmoq”; kabi.

وقتی که ما می تونیم مثل دو تا انسان کامل با هم حرف بزیم چه اشکالی داره که یکبار آزمایش کنیم شاید این کدورت ها از بین بره؟ (مؤدب پور. پریچهر، ص. 60)

Ikki komil inson kabi gaplasha olsak va bir marta sinab korsak buni nima aybi bor, shoyad gina qudratlar yo’qolib ketsa?

5. Sodda va prefiksli fe’llarning o’tgan zamon sifatdoshi + yordamchi fe’l modeli.

آمیختن āmixtan – آمیخته کردن āmixte kardan «aralash-tirmoq»;

بار آوردن bar āvardan – بار آورده کردن bar āvarde kardan «amalga oshirmoq» kabi.

در اون لحظه از صمیم قلب از خداوند خواستم که آرزوی همه رو بر آورده کنه. (مؤدب پور. پریچهر، ص. 179)

O’sha lahzada chin qalbdan xudodan hammaning orzusi ushalashini so’ragan edim.

ممنونم فرهاد که آخرین آرزوش رو بر آورده کردی! (مؤدب پور. پریچهر، ص. 601)

“Xursandman, Farhod, oxirgi orzusini ro’yobga chiqarding!”

6. Ma’no jihatidan bir-biriga yaqin yoki sinonim so’zlarni -o- teng bog’lovchisi orqali birikuvi + yordamchi fe’l modeli

کوشیدن kušidan – کوشش say-o-kušesh kardan “harakat qilmoq”;

geristan, nālidan “yiq‘lamoq”, gerye-o-nāle kardan – گرسته گریستن و ناله کردن
“ho‘ngrab yiq‘lamoq”;kabi.

مادرم با بقیه خانمها هم در گوشه دیگر سالن مشغول گفت و شنود شدند. (مؤدب پور. پریچهر،
ص.46)

Onam qolgan ayollar bilan boshqa xonaning burchagida gaplashish bilan
mashg‘ul edilar.

7.Sodda fe’lning hozirgi zamon sifatloshi + yordamchi fe’l modeli

xandidan – خندان شدن “kulmoq”;

āvixtan – آویزان کردن “osmoq”, “osib qo‘ymoq”;kabi.

...چقدر طلا و جواهر به خودشان آویزان می کردند (مؤدب پور. پریچهر، ص. 566)

“(O‘zlariga) qancha tilla-yu javohir taqardilar”.

من هر جا که باشم، تورو دوست دارم و برات نگرانم (مؤدب پور. پریچهر، ص. 568)

“Men qayerda bo‘lsam ham, seni yaxshi ko‘raman va sen uchun qayq‘uraman”.

8. Sodda fe’lning hozirgi zamon negizi + yordamchi fe’l modeli

āzordan – آزار رساندن, āzār dādan, āzār rasāndan “ozor bermoq”,
“xafa qilmoq”;

ferifan – فریب دادن “aldamoq”, “firib bermoq”;

Ba‘zan qo‘shma fe’lning ot qismi be old ko‘makchisini qabul qiladi:

jušidan – جوش آمدن – be juš āmadan “qaynamoq”; “hayajonlanmoq” kabi.

تمام قالیچه ها به قیمت خوب فروش رفته بودند. (مؤدب پور. پریچهر، ص. 421)

Barcha gilamchalar yaxshi narxda sotilgan edi.

خانم پیر سری تکون داد و گفت. (مؤدب پور. پریچهر، ص. 29)

Kexsa ayol boshini silkitdi va dedi.

9. Sodda fe’lning ham o‘tgan, ham hozirgi zamon negizlari + yordamchi fe’l modeli

goft-o-gu kardan – گفتن goftan “gapirmoq”, “suhbatlashmoq”,

šostšu kardan – شستن-شستن “yuvintirmoq”

بعد از اینکه برادرم رو توی همون استخر غسل کردند و شستشو دادند ته باغ دفنش کردند.

(مؤدب پور. پریچهر، ص. 86)

Ukamni o‘sha hovuzda g‘usl qildilar va yuvintirganlaridan so‘ng, bog‘ning
ichkarisiga ko‘mdilar.

10. 2sodda fe’lning o‘tgani zamon negizlari + yordamchi fe’l modeli

شما باید اجازه بدید که اونها مدتی با هم رفت و آمد داشته باشند

Ular qandaydir muddat bir-birlari bilan uchrashib turishlari uchun siz ruxsat
berishingiz kerak.

11. Qo‘shma fe’lning hozirgi zamon negizi+yordamchi fe’l modeli

qāli bāfi kardan “gilam to‘qimoq” qāli bāfi kardan
ozr xāhi kardan “uzr so‘ramoq” kabi.
بەش گفتم می دونی عزت، من قبل از اینکه زن امراله بشم، قالی بافی می کردم. (مؤدب پور. پریچەر،
ص. 408)

Unga aytdim, bilasanmi A’zat, Amrullohga erga tekgunimcha gilamdo‘zlik qilardim.

12. Prefiksli fe’larning hozirgi zamon negizi+yordamchi fe’l modeli

vārixtan-واريز کردن vāriz kardan “pul to‘lamoq” واريختن

vādāstan-وادار کردن vādār kardan “majburlamoq” kabi. واداشت

هزینه بیمارستان را قبلاً در ایران به حساب واریز کرده بودیم. (مؤدب پور. پریچەر، ص. 536)

Kasalxona xarajatlarini oldindan Eronda to‘lab qo‘ygan edik.

امراله رو وادار کرده بودم که این خونه رو بنام عزت کنه. (مؤدب پور. پریچەر، ص. 460)

Bu uyni A’zatning nomiga o‘tkazib berishga Amrullohni majburlagan edim.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, qo‘shma fe’llar prefiksli va otdan yasalgan fe’llar kabi muayyan bir harakatni bildiradi. Ularning shakllanishi o‘rta fors tili davridan boshlanadi va tilning hozirgi bosqichida miqdor jihatidan ustunligi shubhasiz.

Qo‘shma fe’llarning yasalish strukturasi tekshirish ularni ikki guruhga ajratish imkonini berdi:

A) Sodda fe’llarni «parchalash» orqali yasalgan qo‘shma fe’llar.

B) Ism + yordamchi fe’l tipidagi qo‘shma fe’llar.

Sodda fe’llarni «parchalash» orqali yasalgan qo‘shma fe’llarning 12 modeli aniqlandi. Ot qismi ot so‘z turkumiga oid so‘zlar bilan ifodalangan qo‘shma fe’llar eng katta guruhni tashkil etadi. Yuqorida keltirilgan sodda va ulardan yasalgan qo‘shma fe’llarning sinonimlik darajasi bir xil emasligi aniqlandi. Ulardan ba’zilarining ma’nolari o‘zaro to‘liq bir-biriga mos tushsa, ayrimlarining ma’nolari ba’zi jihatlaridagina tenglashadi.

Ot+ fe’l tipidagi qo‘shma fe’llarga ot, sifat, ravish va boshqalarning yordamchi-yasovchi fe’l bilan birikuvidan hosil bo‘lgan fe’llar kiradi. Asosiy ma’no, ya’ni leksik ma’no fe’lning ot qismida ifodalanadi. Yordamchi-yasovchi fe’llar esa ma’nosizlanishning turli sathlarida bo‘ladi.

Materiallar tahlili orqali qo‘shma fe’llar yasalishi fe’l yasalishining boshqa usullarini siqib chiqarayotgani kuzatildi. 1930-yilda nashr qilingan Sodiq Hidoyatning “Obji xānom” hikoyasi va 1999- yilda nashr qilingan Muaddaburning “Parichehr” romanidan 5 sahifa hajmida fe’llarning strukturasi o‘rganish quyidagi natijalarni korsatdi:

Asar nomi	Sodda fe'l	Qo'shma fe'l
خادم آد جى	60	36
پريچهر	46	72

Shuningdek, ruznoma materiallari tahlili orqali ham qo'shma fe'llar yasalishi fe'l yasalishining boshqa usullarini siqib chiqarayotgani kuzatildi. Eronda nashr etilingan اطلاعات va سلامت ruznomalarining 2 sahifa hajmida fe'llarning strukturasi o'rganish quyidagi natijalarni korsatdi:

Asar nomi	Sodda fe'l	Qo'shma fe'l
اطلاعات	70	38
سلامت	40	70

REFERENCES

1. مؤدب پور، م. پريچهر. - تهران: نسل نو اندیش، 1378. - 608 ص.
2. مرادی کرمانی. قصه های مجید. - تهران، 1374. - 412 ص.
3. Khodiyeva N. Structural analysis of complex verbs which based on simple verbs in Persian. International Journal of Research. 947-953 p.
4. Ходиева Н. Форс тилидаги ماضى مالموس تугاللانماган ўтган замон феъли ва مضارع مالموس تугاللانماغان ҳозирги замон феъл формалари. Oriental Renaissance: Innovative educational, natural and social sciences № 3 2021. 487-493.
5. Alimova X. Dariy tili (morfologiya). -T.: «O'zbekiston» Nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2008.
6. Мухамедова Н.А. Теоретическая грамматика персидского языка. Т. 1994.
7. Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка. М. 1973.
8. Рубинчик Ю.А. Основы фразеологии персидского языка. - М.: Наука, 1981.
9. Рубинчик Ю.А. Грамматика современного литературного персидского языка. М. 2001.